

Плевенски исторически четения

Pleven Historical Readings

Регионален исторически музей – Плевен
Regional Historical Museum – Pleven

Издание Publication	От регионалното към националното – минало, настояще, бъдеще From the regional to the national – past, present, future
Том / година Volume / year	III / 2024
Издател / държава Publisher / country	Регионален исторически музей – Плевен, България Regional Historical Museum – Pleven, Bulgaria
Автор(и) Author(s)	Майор д-р Дочо Николов Major Docho Nikolov, PhD
Институция Affiliation	Военен географски център – Троян Military Geographic Center – Troyan
Заглавие Title	ВОЕННИТЕ ПАМЕТНИЦИ КАТО СИМВОЛ НА МЕСТНАТА ПАМЕТ И НАЦИОНАЛНАТА ПРИЗНАТЕЛНОСТ WAR MEMORIALS AS A SYMBOL OF LOCAL MEMORY AND NATIONAL APPRECIATION
Страници Pages	414–431
Постоянен адрес Permanent URL	https://plevenhistoricalreadings.eu/articles/1276207/

ВОЕННИТЕ ПАМЕТНИЦИ КАТО СИМВОЛ НА МЕСТНАТА ПАМЕТ И НАЦИОНАЛНАТА ПРИЗНАТЕЛНОСТ

Майор д-р Дочо Николов

Военен географски център – Троян

Резюме: Разглеждат се българските военни паметници, изградени през периода 1885– 2023 г., като символ на националната признателност. Разглежда се тяхното изграждане, като продължение на руската военна традиция в тази област, но доразвита следствие войните за национално обединение, оставили своя отпечатък в тяхната архитектурна визия и идейна насоченост. Застъпва се идеята, че българските военни паметници са символ на всеобщата национална признателност за загиналите български офицери и войници, но същевременно всеки от тях въплъщава, по свой характерен начин и местната памет за героите.

Ключови думи: Военни паметници, Област Ловеч, войни за национално обединение, признателност, памет.

Ролята и значението на военните паметници за съхраняване на българската бойна слава, както и за запазване паметта на хилядите загинали офицери, подофицери и войници във войните за национално освобождение и обединение все още не е проучена от българската военна историография. Няма цялостно проучване, проследяващо в исторически план тяхното изграждане, архитектура и чествания. Публикациите по темата са насочени основно към конкретни паметници, а малкото излезли книги разглеждат военните паметници само в определени общини или населени

места, без да изследват задълбочено тяхната същност.¹ Съградените паметници на признателност към загиналите военни чинове от руската армия по време на Руско-турската война от 1877 – 1878 г., не са военни паметници по смисъла на Закона за военните паметници (ЗВП) и тяхното изследване трябва да е предмет на друга тема².

Според Чл. 4. (1), от приетия през 2008 г. Закон за военните паметници, определението за военен паметник е *недвижимо материално свидетелство в памет и прослава на военнослужещи от Българската армия, взели участие във война, водена от българската държава, на загиналите български военнослужещи при участие в операции и мисии извън територията на страната и при изпълнение на служебния им дълг в мирно време при защита на населението, както и на участниците в Българското опълчение по време на Руско-турската освободителна война и на участниците в Македоно-одринското опълчение. Военни паметници са и военните гробища, гробници, костници и мавзолеи*. Още тук трябва да се направи уточнението, че коректното наименование е *военен паметник*, а не срещаното в публични медии, печатни издания и социални мрежи наименование *войнишки паметник*, защото военните паметниците са символ на признателност към всички загинали, без значение от чин, длъжност и вероизповедание.

Опазването и поддържането на военните паметници намиращи се на територията на България е задължение на всяка община. Министърът на отбраната или упълномощени длъжностни лица, на основание ЗВП, упражняват ръководство и контрол свързани с дейностите по тяхното издирване, проучване, регистриране и картотекиране, опазване и поддържане, възстановяване и изграждане. Всички разпореждания на посочените длъжностни лица са задължителни за общинските органи на изпълнителната власт, както и за физическите и юридическите лица имащи

¹ Военната памет на Разград. Разград: Регионален исторически музей, 2018. Виж също: Паметници на признателност във Врачански окръг. София: ДИ „Септември“, 1982. Военни паметници в България. София: НВИМ, 2011. Богданов, Миломир. Военни паметници в административна област София. София: Военнопаметната комисия на Област София, 2021. Антонов, Иво. Гробовете на Доиранските защитници. Военно-исторически сборник, 2004, кн. 1, с. 17 – 19. Виж също: Велчев, Йордан. Паметникът на Гюро Михайлов. // 2004, кн. 4, с. 18. Тотев, Георги. Войнишките паметници в Плевенския край. // 1998, кн. 5, с. 179 – 199. Николов, Дочо. Чешма „Извор Цар Фердинанд“. За дейността по възстановяване чешмата „Извор Цар Фердинанд“ построена от офицерите и войниците от 34-ти пехотен Троянски полк, вр. Кала тепе, гр. Доиран, Р. Македония. Троян, 2017.

² Райчевски, Стоян. Паметници на признателност за освобождението на България. София, 2004.

отношение към военните паметници. Реално, гореизброените дейности за всяка административна област се осъществяват от съответната Областна комисия за военни паметници, която поддържа областен регистър за военните паметници. Всички областни комисии функционират в постоянно взаимодействие с отдел „Военни паметници и военно-патриотично възпитание“ (към Дирекция „Социална политика и политика по военно-патриотично възпитание“ – Министерство на отбраната), като отделът по поддържа и Националния регистър на военните паметници. След възстановяване на българската държава, като следствие от освободителната Руско-турска война, отдаването на почит към загиналите руски войни е основно по инициатива на руското управление, като утвърдена руска военна традиция, непозната за новосъздадената българска войска. Първите паметници са в памет на загинали офицери и редови чиновци от руската армия. Не се изграждат паметници на българските опълченци, независимо че те реално се числят на руска служба. Благодарността на българския народ към руските освободители и техния цар Александър II е толкова голяма, че още по време на Учредителното народно събрание от 1879 г., българският народен представител Петко Каравелов заявява, *че имаме още една длъжност да извършим. Тъй като нямаме никакъв паметник за освободението си, то аз предлагам да задължим народа нравствено да построи храм в Търново на Чанлъ тепе, който храм се посвети на Александър Невски, Руский светец и герой.*³ Това предложение се посреща единогласно и с възхищение и води след себе си и второ предложение за изграждане и на още един храм *на най-високото място на Балкана, на вр. Свети Никола, гдето толкова герои паднаха за нашата свобода.* Това второ предложение е на председателя на народното събрание д-р Петър Берон и е още един жест *на признателността ни към братският нам руски народ...*⁴ След убийството на Александър II българското държавно управление инициира изграждане и на паметници пряко свързани с дейността и пребиваването на царя Освободител в България по време на войната.

Противопоставянето на Съединението на Княжество България с Източна Румелия от неговия наследник, подкрепата за Сърбия във войната срещу България, последвалата детронация на княз Александър I, както и русофилските бунтове, предопределят влошаване на отношенията между двете държави. След-

³ Пак там, с. 13.

⁴ Пак там.

ствие на това изграждането на големите „руски“ паметници среща трудности⁵, но народната признателност все още е силна и постепенно тези, основно финансови проблеми, се преодоляват. В навечерието на 25-та годишнина от войната (1902 г.), на 50-та годишнината (1927 г.) и на 100 годишнината има подем в изграждане на паметници, макар и последните „пречупени“ през политическата и идеологическа зависимост на България от Съветския съюз.

Разглеждането на „руските“ паметници свързани с войната е необходимо, защото те в определена степен оказват влияние на изграждането на българските военни паметници, като архитектура, инициатива, честване и символика.

Първите паметници на загинали офицери и войници от руската армия се строят веднага след войната, като инициатор е Главното командване на Дунавската армия⁶. След утвърждаване на идеята за тяхното построяване от самия руски император, се създава комисия под председателството на генерал-адютант граф Шувалов, която излиза с предложение за изграждане на два вида паметници:

- над гробовете и братските гробища (могили) и на местата на подвижните лазарети и военновременни болници;
- на местата на най-кръвопролитните сражения.

Теренът за тяхното изграждане всяка община отпуска безвъзмездно. Събирането на средства се осъществява от щабовите на войсковите части, участвали във войната, като изграждането на паметниците се възлага на инженерните служби към самите части. Едни от тях сепоръчват в Русия, но по-голямата част се изработват на място. Някои се финансират от близки приятели и роднини на загиналите, но те са основно офицерски надгробни паметници.

Архитектурната визия се изгражда чрез комбинация от различни варианти и размери на обелиски, пресечени конуси с железен или каменен кръст на върха, богата орнаментна украса и няколко реда постаменти за основа. Използва се мрамор, гранит и варовик. Изписват се имената на загиналите, техните части и датите на сраженията (датата на смъртта). Богатата украса се допълва от царски регалии и военни символи. Като цяло руските военни паметници са много добър образец на руското монументално из-

⁵ Паметникът на Цар Александър II и храм-паметникът „Александър Невски“.

⁶ **Христов, Иван.** Руските паметници в България, издигнати в памет на загиналите по време на освободителната война (1877 – 1878 г.). Известия на Държавните архиви, 1981, кн. 42, с. 59 – 60. Виж също: Христов, Иван. Данни за паметници, посветени на Руско-турската война 1877 – 1878 г. Сп. Известие на държавните архиви, С., 1981, кн. 42.

куство, което няма как да не окаже влияние и при изграждането на бъдещите български военни паметници⁷.

Строителството на паметниците от първи вид завършва през 1879 г., като комисията извършва обстоен отчет за извършената дейност и изразходваните средства. Според отчета са издигнати 432 паметника, като 346 са на българска територия, а останалите са на чужда: гръцка – 4, румънска – 6 и османска – 25. Над офицерските гробове се издигат 166 паметника, 218 над войнишки и 48 над братски могили. На Кавказкия фронт са издигнати само 8 паметника.

Втората група паметници, така наречените „императорски“, се изграждат след личното одобрение на Александър II. Местата за тях трябва да отговарят на няколко изисквания: да са на самата бойна линия или близо до нея; да имат добър обзор и да са близо до населени места. Изградени са общо 11 паметника, по общ план, с малки архитектурни разлики⁸. Фундаментът е квадратна форма, от ломен камък, над който има четири призми с квадратна основа, мраморни плочи с надписи, а на върха се поставя пресечена пирамида с кръст. Паметниците са обградени с каменни огради.

След приключване на техния строеж, остатъкът от средствата се предоставя на българското правителство за изграждане на паметник в столицата – „Руският паметник“.

В област Ловеч има много руски паметници, следствие от активните бойни действия на няколко руски отряда в направление Плевен – Ловеч – Троян – старопланинските проходи. Двете сражения за Ловеч и съседните населени места, последвалото настъпление към Тетевен и преминаването на Троянския проход през зимата на 1877 г. се свързват с руски и български жертви – военни, граждани и помагачи. Първият паметник в Троянско, който сега се намира в с. Балканец, е един от многото поръчани еднотипни паметници доставени в България от Русия след войната⁹. Първоначално той се поставя в двора на църквата „Св. преподобна Параскева-Петка“, където се помнело, че има погребани руси¹⁰. След теренни разкопки на руски лагер и открит масов

⁷ За повече информация за архитектурата на руските военни паметници виж: Тотев, Георги. Архитектурно-скулптурни орнаменти и детайли по Паметниците от руско-турската война – 1877 – 1878 г. в Плевенския край.

⁸ Свищов, Никопол, Плевен, Джуранли, Шипченския проход, Ловеч, с. Черковна, с. Мечка, Арабаконашкия проход, Пловдив и Добрич.

⁹ **Потев, Георги.** Архитектурно-скулптурни орнаменти и детайли по Паметниците от руско-турската война – 1877 – 1878 г. в Плевенския край.

¹⁰ **Тотевски, Тотю.** Битката за Троянския проход. Троян, 1977, с. 100.

руски гроб, на 200 метра югозападно от сегашното местоположение на паметника, се взема решение от Българо-съветското дружество в Троян за неговото преместване от двора на църквата, като преди поставянето му се погребват намерените тленни останки и артефакти. Това е единственият паметник в община Троян с погребани войници, независимо, че не са българска служба. Изграждането на руските военни паметници поставят началото на формиране на българска военна традиция, свързана с отдаване почит на загиналите военни чинове. Тя ще се развие от нашето военно командване и офицерство, но вече насочена към загиналите български чинове във войните за национално обединение и пречупена през националния характер и погребални обичаи. Първите български военни паметници се изграждат по подобие на „руските“, но по повод успешната за нас Сръбско-българската война от 1885 г. Такива паметниците при с. Алдимировци и с. Гургулят.

Паметникът до с. Алдимировци е изграден през 1891 г. по инициатива на командира на 7-ми пехотен Преславски полк капитан Вичо Диков и със средства на личния състав на полка, по почина на руските полкови традиции. Той е първият военен паметник в България. Издига се върху братска могила, съхранила костите на българи и сърби¹¹. Този първи български военен паметник, няма да бъде и последния, чрез който българската армия и българския народ ще отдадат почит не само към своите герои, но и към загиналите противникови войници и офицери. Така, продължавайки руската военна традиция за изграждане на паметници, народното разбиране за войната като безсмислен акт на насилие за всяка от враждуващите страни, издига идеята за военния паметник на едно по-високо морално ниво, добавяйки изцяло нов символичен елемент, който е част от българската душевност. Най-ярък пример е паметникът „За отечеството“, в град Видин, познат като „Паметникът на скърбящия воин“. Това е все още непозната в съседните ни държави военен и национален мироглед!

Във войната участват всички български военни полкове, но паметници се изграждат основно в тези населени места, които попадат в района на военните действия и в големите гарнизонни градове, като Русе, Варна и Велико Търново. В останалите градове и села, от които има загинали в тази война, паметници не се вдигат, като причина може да се търси в липсата на войскови части, които да подемат инициатива и съберат необходимите големи

¹¹ **Ставрев, Димитър.** Първи войнишки паметник в село Алдомировци. <https://history.slivnitsa.com>.

средства за това. Чак след края на Балканските войни и особено след Първата световна война (ПСВ) имената на загиналите през 1885 г. се изписват заедно с тези от другите войни.

Този начин на общо изписване на загинали в няколко войни е характерен за паметниците издигани в населените места откъдето са войниците. При загинали в друга война, която е след издигане на паметника, практика е да се добавят имената на загиналите чрез нова плоча или „доизчукване“ където има място. Пример за това в област Ловеч са паметниците в с. Добродан и с. Стефаново. Друга характерна черта на българските военни паметници е изписване на офицери и долни чинове на една плоча и паметник. Не се прави отделяне на офицерството от войниците чрез друг паметник. Задължително поддръждането е по войни и старшинство на чиновите. Изключение са военните паметници на офицери загинали и погребани на бойното поле или в единични гробове, обикновено в дворове на църкви и манастири.

По време на двете Балкански войни няма възможност за издигане масово на паметници на местата, на които се погребват войниците, а се поставят само дървени кръстове с имената, полковете и датата на смъртта. Това се налага от сравнително краткото време на войните, особено Междусъюзническата, както и постоянната ротация на повечето полкове. Снимките от периода показват погребения на самите позиции, особено при Одрин и Чаталджа, или в близост до тях, както и в дворове на църкви от близките населени места¹². За разлика от Сръбско-българската война, която се води основно на българска територия, тези две войни са на земи, които след техния край в голямата си част остават отново в турска власт или в ръцете на нашите „съюзници-разбойници“. Така и малкото издигнати единични и общи военни паметници и военни гробища впоследствие целенасочено се разрушават, а малкото запазени към днешна дата са запуснати и в много лошо състояние. Тяхното локализиране на терен, възстановяване и поддържане се възпрепятства от държавите, на която територия те се намират.

Първата световна война и българското участие в нея е пореден опит за национално обединение, което води до гибелта на 88 000 български офицери, подофицери и войници. Във всяко отношение мащабите на сраженията, военното напрежение и за-

¹² **Димитрова, Мариана.** За почест I. Бойната слава на Русе в Сръбско-българската война 1885 г. и Балканските войни 1912 – 1913 г. Русе: Регионален исторически музей, 2018, с. 148. Виж също: **Въчков, Александър.** Балканската война 1912 – 1913. Илюстрирана хроника. София, 2012, с. 74 – 75. **Узунов, Красимир. Начев, Генчо.** Забравената война 1912 – 1913. София, 2013, с. 325.

губите са много по-големи, отколкото в предходните войни, в които армията и страната участват. Фронтовата линия се простира от Албания до границата с Турция, както и на север в Добруджа и Румъния. Използването на по-модерни и смъртоносни оръжия води до много повече директни и косвени жертви и ранени, повечето от които умират вследствие получените рани в полевите болници. Позиционният характер на военните действия от края на 1916 г., води до нуждата от обособяване на големи масови гробове и военни гробища в районите на бойното разположение на полковете и техните военнополови болници и лазарети в тила. Периодът 1916 – 1918 г. се характеризира с ожесточени сражения, които се редуват с продължителни затишия. Това позволява да се организират погребения на всички загинали във военни полкови гробища, обикновено до полковите болници, лазарети или в църковните дворове и гробища на близките населени места. Преобладаващото население е с българско самосъзнание, което допълнително подпомага изграждане на добре уредени гробни места и издигане на масивни паметници за загиналите войници и офицери, но като цяло те са дело на войниците от съответните полкове.

Офицерите се погребват в единични гробове, обикновено в двор на църква¹³, като на по-късен етап се издига паметник. Войниците се погребват също в отделни гробове, но в полковите военни гробища, с дървен кръст, имената, частта в която служи и датата на неговата смърт. По почина на руските братски гробища и българските се ограждат с каменна ограда. Масови гробове се правят на фронтовата линия или близко зад нея, при невъзможност да се приберат телата на загиналите, като при възможност се поставят кръстни знаци.

Ярък пример за това е надгробният паметник на полк. Константин Каварналиев и военните гробища в района на град Дойран, Република Северна Македония, който умира в полева болница по време на Междусъюзническата война. Първоначално е погребан в района на болницата, заедно с други войници, но през нощта тялото е извадено от неговите офицери и е препогребан на характерна височина до пътя. По време на ПСВ, когато Дойранският участък се отбранява от 9-та пехотна Плевенска дивизия, на мястото се изгражда масивен каменен паметник. В подножието на могилата се обособява и гробището на 33-ти пехотен Свищовски полк. В последните дни на войната, непосредствено до паметни-

¹³ Полковник Стефан Илиев, командир на 15-ти пехотен Ломски полк. Загива в сражението за „Червената стена“ и е погребан с военни почести в двора на църквата „Благовещение Богородично“, гр. Прилеп.

ка, се погребват и няколко войника. В това може да се търси символиката на силната връзка между офицерството и българските войници, както и преклонение пред паметта на този обичан и уважаван български командир¹⁴.

На много снимки от войните, без Втората световна война (ВСВ), се запечатва една погребална традиция свързана с отдаване на последна почит към загиналият другар, която вероятно е начин да се запази спомена за него – обща снимка с ковчега и тялото на убития или до неговия надгробен кръст (паметник). Вероятно тези фотографии не са единствено с цел да останат за неговите другари, но и да се предадат на неговите близки след края на войната. Този снимки са характерни и за гражданските погребения в цялата страна до средата на 20. век.

Друга интересна традиция е погребение на лични вещи на загинал или безследно изчезнал от техните роднини в родното му място. Причина за това е невъзможността на родителите и семейството да погребат тялото на своя син и съпруг. Извършвайки този фиктивен погребален ритуал на негови лични вещи в местното гробище, те имат място и възможност да бъдат със спомена и мъката по загиналия. Един от многото подобни случаи е със запасния поручик от 34-ти пехотен Троянски полк Тотю Радовев Грънчаров, от троянското село Терзийско, загинал на 24 април 1917 г. на вис. „Княз Борис“. Погребан е на самата височина и посмъртно произведен в чин капитан. В родното му село, неговата вдовица Драгна и съселяни изкопават гроб в местното гробище и погребват негови дрехи. По-късно поставят и надгробен гранитен камък, който и до днес е запазен¹⁵. Подобно е и „погребението“ на майор Васил Манолов от 33-ти пехотен Свищовски полк, загинал в последния ден на войната на Дойранския фронт и погребан от своите войници на бойното поле. Години след войната неговите родители правят „погребение“ и изграждат гроб близо до мястото на позициите, на които загива героят, който гледа към красивото Дойранско езеро. Паметниците от този вид, според ЗВП не са военни паметници, но представят една друга страна на признателност и почит към загиналите във войните¹⁶. Тези погребални традиции не са пряко свързани с националната

¹⁴ За повече информация за смъртта на полк. Каварналиев, неговото погребение и паметник виж: **Николов, Дочо**. Боевете за Дойран и смъртта на полковник Каварналиев по данни от една сръбска топографска карта. Македонски преглед. 1/2023. София, 2023.

¹⁵ По спомени на Нанчо Чакъров, правнук на Тотю Грънчаров. https://statii.troyan21.com/2016/03/blog-post_19.html?m=1.

¹⁶ Спомените за този акт на скръб разказа на автора очевидец на събитията по време на снимките на филм от поредицата „Помни войната“, с автор Мария Цветкова.

памет и признателност, а са индивидуални актове на преклонение към загиналия и запазване спомена за него от неговите бойни другари и семейство.

Военните паметници, построени по време на ПСВ, се издигат по начин позволяващ запазване паметта за загиналите и отдаване на признателност от бъдните поколения. Но след нейния пагубен за България край, всички те остават зад пределите на Родината. Започва тяхното системно и целенасочено унищожаване.

В годините след Ньойския договор и погрома на българската армия, те са забравени от държавата и армията за един кратък период, съвпадащ с управлението на земеделското правителство на Александър Стамболийски. Причина може да се търси в неговите опити за сближаване със сръбската държава, което налага много компромисни решения и действия от българска страна. Асимилационната Сръбска политика, както и на Гърция и Румъния, е насочена към обезбългаряване на придобитите територии и заличаване на техния български характер, което няма как да спомогне за запазване на българските военни паметници. Чак след смяната на властта в страната и началото на опитите за възстановяване на българската армия, Военно министерство започва да търси начини за издирване, запазване и съхраняване на всички военни паметници и гробове в и извън страната.

През 1925 г., със заповед на министъра на войната генерал-лейтенант Иван Вълков, се създава Секция по издирване, украсяване и поддържане на военните гробове и Правилник за нея¹⁷. Според Раздел VI, П.40 *Секцията за военните гробове, освен за българските гробове в България, Македония, Моравско, Тракия, Добруджа и Румъния, се грижи също така и за гробовете на бившите съюзници и неприятелски страни. Отново тази българска толерантност към всички загинали е основополагаща в този първи „закон“ за военните паметници. Секцията трябва да извършва дейности по издирване и украсяване на гробовете на убитите на бойното поле и починалите от рани и болести през времето на войните военнослужещи във вътрешността на страната...*

Нейното основно назначение е съставяне на списъци на всички загинали във войните, да установява местата на всички паметници и гробове, да ги поддържа и украсява, да съставя скици и фотографии и да съдейства на близките на загиналите. Нейният състав е само от четири души: началник на секцията; художник-скулптор; архиватор-регистратор и писар. Този личен състав няма как да извърши сам цялата дейност по издирване,

¹⁷ ВИБ. Колекция П, № 837/І – Заповед на Министъра на войната № 186/17.09.1925 г.

описване и съхраняване на всички военни паметници, особено като повечето са с неопределено местоположение и на чужда територия. Но това е първи опит за реални дейности в тази насока, на законова основа и специално създадена структура. Като неразделна част от Правилника има „Инструкция за поддържане и украсяване на военните гробове“. В нея най-точно се описва значението на военните паметници – *Величието на делата и подвизите на нашите бойци заслужават и най-големите грижи, които родината би положила, за да почете паметта на своите предани синове. Военната власт усърдно е взела в ръцете си ръководството и изпълнението на тази важна задача по отдаване на заслужена почит на загиналите герои чрез издигане на достойни паметници. Това дело заслужава толкова повече общ интерес, че тия военни паметници ще бъдат мерило за художествената култура на нашето време. Наша длъжност е да запазим, уредим и почетем местата на вечната почивка на падналите, та да заслужат за пример на поколението.*

В същата инструкция се дават указания как трябва да се издигат военните паметници, така че да се отличават от обикновените цивилни гробища, като *в тях трябва да личи военната задружност, еднаквото самопожертвование... Не личността трябва да изпъква при военните гробища, а общността на делото, за което са паднали.* Така паметниците стават обектът, който фокусира цялата идея за националната саможертва и всенародното преклонение пред нея.

Създаването на Комисията, правилника и инструкцията за нейната дейност, става във време на масово изграждане на военни паметници по цялото българско царство. Създават се инициативни комитети по населени места, от най-видните местни представители, действащи и запаснивоенни. Паметниците се характеризират с голямо архитектурно разнообразие, дължащо се на много фактори. Всяко населено място по свой начин разбира и организира изграждането на паметниците. Големите населени места, разполагащи с повече възможност за събиране на средства, искат по-голям и богат украсен паметник, обикновено след обявен конкурс за архитектурен проект. По-малките и съответно с по-малки финансови възможности населени места се възползват от по-евтиния труд на местни каменоделци и занаятчии за изграждане на своите паметници.

Най-характерният архитектурен елемент, който се поставя на почти всички паметници, особено на построените в последните 30 години, е Военният орден „За храброст“. Този изцяло български символ на храбростта е най-разпознаваемото българско

военно отличие, което е *знак за действително отличие във време на война и само за военни лица*.¹⁸ С него се закичени гърдите на хиляди български офицери и войници за *най-отлични военни доблести, юначества и отлични военни подвиги*.¹⁹

Използване на цитати от стихове на Иван Вазов и Христо Ботев, също са характерна черта за много от военните паметници, но като цяло за по-монументалните и тези от по-ново време – Летница, с. Горно Павликени, с. Гостиня, с. Малиново и др.

В област Ловеч, през периода 1920– 1944 г. се изграждат 19 паметника. Една част от тях са дело на архитекти, като тези в с. Александрово и гр. Троян, а останалите на местни майстори. Независимо от това те имат своя архитектурна и художествена стойност и изразяват признателността и преклонението на техните жители към загиналите. Като основен проблем, който се отчита в днешно време, е изграждане на някои от тях от местен лесков камък, който е податлив на разрушителните въздействия на околната среда и времето. Тези именно паметници са едни от първите, за които се отпускат средства за ремонтно-възстановителни дейности от Министерство на отбраната, чрез областната комисия.

За строеж на паметниците се избира площада, като местно средище за провеждане на социални, културни и обществени дейности и мероприятия. Тук може да се търси и местна „гордост“ от един голям и красив военен паметник, който ще стане част от градската архитектурна среда.

Православието, като част от българската душевност, мироглед и възприятие също намира отражение при изграждане на военните паметници. Освен наличието на християнски символи в задължителната орнаментика на паметниците и надгробните знаци, черковните дворове стават място, което приютава военни гробове и/или паметници – с. Дебнево, с. Гумощник и с. Стефаново. Това са паметници, изградени от местни майстори, от местен камък, който се използва и за обикновените граждански гробове. В някои села, като с. Голец, с. Калейца и с. Радювене, на самите църковни постройки, се монтират плочи с изписаните имена на загиналите. Така има възможност за извършване на редовно на възпоменателни служби, като се им се придава и духовно-религиозна значимост, свързвайки ги непосредствено с Божия храм. Просветата, тази основна движеща сила на българското Възраж-

¹⁸ Грънчаров, Юли. Ордена за храброст сред отличията на Царство България. София, 2021, с. 108.

¹⁹ Пак там, с. 110.

дане, води до съграждането на училищни и просветни центрове във всяко едно населено място, също оказва въздействие върху военните паметници, но чрез хората, които ги изграждат. Училищата и читалищата, дава не само образование, но и възпитание в любов към род и родина. Така порасналите вече бивши ученици, постъпват в редовете на българската войска, с осъзната нагласа за служба в името на една висша национална цел и идеал. Много от тях загиват само няколко години след напускане на училищната скамейка, където техните учители и съученици все още помнят техния лик, реч и смях. През 1919 г. жителите нагр. Луковит учредяват „Фонд за постройката на Гимназия – Паметник на падналите за отечеството от гр. Луковит“²⁰, който да увековечи светлата памет на падналите за отечеството герои от града и околността и за да може тяхното самопожертвование за отечеството да се сочи като пример на подрастващите поколения, най-личните места на проектираното гимназиално здание да бъдат украсени от мраморни плочи с техните имена. Строителството продължава повече от 15 години с държавни и общински средства, както и с дарения на граждани. По волята на учредителите на инициативния комитет гимназията трябва да носи името на Любен Каравелов, но взема това на престолонаследника „Принц Симеон II Търновски“. Предвижда се децата на загиналите да учат безплатно в гимназията, а в една стая... Да бъдат подредени ликовете на падналите за отечеството – подарени от близките им. В друга зала ще бъдат подредени ликовете на дарителите. За годишен празник на фонда, а по-късно и на гимназията се определя 7 април – Благовещение. В този ден се отпразнува панихида, в която се споменуват имената на падналите за отечеството и на починалите дарители от Златната книга. След това има тържествено заседание, което директорът на гимназията дава отчет за гимназията, а управителния и контролен съвет за дейността на фонда. Ще минат повече от 80 години, за да се изпълни повелята на учредителите и гражданите на Луковит. Читалищата, също като училищата, са просветни центрове и на много от тях се поставят паметни плочи увековечаващи подвига и саможертвата на жителите на съответното населено място. В област Ловеч има осем читалища пазещи паметта на загиналите.

През 1932 г., в град Тетевен, по инициатива на градския благотворителен комитет „Георги Бенковски“ и по проект на архитектите Иван Васильов и Димитър Цолов, в знак на признателност

²⁰ В памет на загиналите 114 мъже от града.

и почит към паметта на загиналите за свободата им техни съграждани, се строи Дом-паметник с доброволен труд и дарения на местните жители. След неговото изграждане домът приютава създадената през 1911 г. местна музейна сбирка. През 2008 г., непосредствено до него се изгражда и голям военен паметник с имената на загиналите във войните тетевенци.

Военните паметници са символ на признателността на народа към загиналите негови синове, но военните, църковни и народни чествания са реалния израз на тази признателност. За правилното им съвместно организиране и провеждане се утвърждава от министъра на войната „Упътване за освещаване и откриване на паметници, военни гробища и други подобни.“²¹ То трябва да подпомага Отделението за военните музеи, паметници и гробове, гражданските инициативни комитети и войсковите началници, в чиито гарнизон се намира изградения паметник. Задава се редът, по който става потвърждаването, че паметникът е готов и може тържествено да бъде открит, състава на войските и схема за тяхното строяване, кой и как организира самото откриване, разполагане на гостите, *като се обръща особено внимание да се пази реда и да има запазени почетни места за майките, бащите, вдовиците, децата на загиналите и за военноинвалидите.*

Тържествата започват вечерта преди обявената дата за откриване със заря и церемония, на която освен войсковите части присъстват всички официално поканени лица. По време на тази вечерна церемония се произнасят имената на загиналите в памет, на които е издигнат паметникът. При самото откриване участие вземат задължително: *духовенството; управителното тяло на комитета; официалните власти; войската; училищата; запасните офицери и подофицери; майки, бащи, жени и деца на загиналите във войните; военноинвалидите; всички родолюбиви и други организации; народът (публика).* Присъствието на местната власт, духовенството, както и всички ученици и жители на населеното място е показателно за голямото значение, което се отдава на паметниците за съхраняване на местната памет, както и за възпитание на бъдещите поколения в обич към страната.

Имената и подвига на загиналите трябва да са пример за подражание. Затова главният откриващ, като *изхожда от идеята да се даде пример за подражание на подрастващите с подходящи думи се обръща последователно:*

– *към близките на загиналите – построяване паметника и тържественото му освещаване да послужи за утеха;*

²¹ Заповед на Министъра на войната № 38/14.02.1935 г.

– към военно-инвалидните – да бъдат горди, че носят по телата си следи от борбата за обединение на българското племе;
– към властите (военни или общински) като им предава паметника за съхранение на вечни времена.

Участието на представители на Българската православна църква (БПЦ) е част от всеки ритуал свързан с военен паметник, защото църквата е духовна опора не само на българския народ, но и на неговото войнство. Още преди началото на Балканската война се назначават полкови свещеници, които трябва да се грижат за всички духовни нужди на войската, както и отслужват различни църковни служби. По време на Първата световна война те са свързани с поддържането на морално-нравствените и духовните устои на войниците на фронта.²² Във военно време са длъжни да водят точен отчет на ранените, убитите и безследно изчезналите. Да отбелязват точното място на надгробните могили след сраженията, както и да погребват убитите и умрелите според църковния устав²³. Така те пряко участват в изграждането на военните гробища, гробове и паметници по време на войната, като записките им са ценен източник за тяхното издирване и възстановяване.

На 2 юни 1938 г. в град Троян се открива паметник на загиналите от Троянския край във войните за национално обединение, идеята за който е още от 1930 г.

Свещен дълг на нашето поколение, малка утеха на близките на стоманения легион, който разнесе славата на българина по всички посоки на мирозданието, величествен колос, който ще напомня на всички саможертвата на троянци в годините на най-високо напрежение на националните сили – ето какво ще е паметникът. Ако живите от едно семейство полагат кръстове и паметници над гроба на свой починал близък, за да затвърдят паметта за него, и ако това е техен елементарен дълг, колко по-значителен е този дълг за живите членове на нашето голямо градско семейство, което изгуби във войната двеста и осемнадесет свои членове – млади и здрави мъже, сложили своя живот пред олтара на родината!

Ако нямаме възможност да побием кръстове над гробовете на нашите скъпи покойници, затова че те паднаха по чужди днес земи, ние можем да изразим нашата почит към тяхната жертва сим-

²² Герена, Петър. Военното духовенство на България. Т. 2. Документално приложение. София, 2007, с. 90.

²³ Пак там, с. 93.

волично.²⁴

За неговото откриване в Троян пристигат 20 000 гости от всички съседни населени места²⁵. Предният ден има заря и церемония, в която взема участие представителна рота от възстановения предната година 34-ти пехотен Троянски полк и полковата духовна музика.

През 1942 г. се утвърждава „Закон за военните гробове, гробища, гробища-костници, мавзолей и паметници“, чрез който *Държавата се грижи за запазване на вечни времена гробовете на българските поданици, които са загинали през време на войните...*²⁶ Отново държавата и Министерство на войната се ангажират пряко със съхраняване на всички български военни паметници в страната и извън нея. След 1944 г. нещата се променят коренно и на военните паметници се придава по-различен смисъл. В периода 1945–1989 г. за Област Ловеч са изградени внушителната бройка от 22 военни паметника. Но техният стил и идейна насоченост са обвързани с новия партийно-държавен строй, при който войните за национално обединение не се вменят в идеологическата партийна пропаганда. Строят се други „военни паметници“, а една част от построените паметници на български герои се разрушават или преместват. Имената на загиналите във войните офицери и войници вече са равнопоставени с имената на „борците против фашизма и капитализма“. Паметниците от този период се изграждат задължително в централните части (площади) на населените места, но с повсеместно използване на бетон, като основен строителен материал. Официалното откриване не включва Българската православна църква и нейните църковни ритуали. Променят се и датите, на които се организират чествания, като те се свързват основно със значими дати от новата история на партията държава.

След 1989 г. и настъпилите промени в редица населени места започва изграждане на нови военни паметници, които по своя архитектурен стил се стремят да се доближат до старите „класически“ образци. Българското духовенство отново е част от възродената българска военно църковната традиция свързана с военните паметници. Постепенно във всички гарнизони на страната се възстановяват забранените чествания и ритуали свързани с българската армия и българската военна история. Възстановени са също и военните ритуали – Архангелова задушница, освеща-

²⁴ Авджиева, Елеонора. Паметникът мъченик. Откритието. Троян, 2014, с. 9.

²⁵ По данни от преброяването от 1934 г. гр. Троян е с население 6 328 жители.

²⁶ Указ № 27/06.07.1942 г. Държавен вестник. Брой 165/29.07.1942.

ване и водосвет на бойните знамена и отбелязването на Гергьовден, като Ден на храбростта и празник на Българската армия²⁷. а този период в област Ловеч се изграждат повече от 35 военни паметника.

Темата за българските военни паметници е многостранна и все още неизследвана в своята цялост. Независимо от това, военните паметници са и ще бъдат символ на националната признателност към хилядите достойни български синове, загинали в борбите на България за национално обединение.

²⁷ За повече информация виж: **Добрев, Ангел**. 6 май. Ден на храбростта и празник на Българската армия. София: Военно издателство, 2014. Виж също **Марков, Марко**. Държавни и военни символи, ритуали, празници и чествувания. София: Военно издателство, 1977.

WAR MEMORIALS AS A SYMBOL OF LOCAL MEMORY AND NATIONAL APPRECIATION

Major Docho Nikolov, PhD

Military Geographic Center – Troyan

Abstract: The Bulgarian military monuments, built in the period 1885– 2023, are considered a symbol of national appreciation. Their construction is considered a continuation of the Russian military tradition in this area, but a further developed consequence of the wars for national unification, which left their mark on their architectural vision and ideological focus. The idea is advocated that the Bulgarian military monuments are a symbol of universal national appreciation for the fallen Bulgarian officers and soldiers, but at the same time, each of them embodies, in its own characteristic way, the local memory of the heroes.

Keywords: Military monuments, Lovech Region, wars for national unification, appreciation, memory.

Майор д-р Дочо Маринов Николов

Военен географски център – Троян

ORCID: 0000-0002-9812-0849

E-mail: judas_2003@abv.bg